

BƏDİİ ƏSƏRİN İDEYA-MÖVZU XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ BU XÜSUSİYYƏTLƏRİN ORTA MƏKTƏB DƏRSLİKLƏRİNDƏ TƏQDİMİ

Cəmiyyətdə baş verən proseslər və həyat həqiqətləri bədii əsərlərdə obrazlı şəkildə inikas olunur. Gerçəkliklər, real və ya xəyali hadisələr bədii əsərlərdə obrazlar vasitəsilə təcəssüm etdirilir, obrazlı şəkildə öz ifadəsini və bədii həllini tapır. Bədii əsərlərdə təsvir edilən hadisə və əhvalatlar həyatda və reallıqda olduğu kimi əks edilməyə bilər. Bədii əsər yazıcının bədii təfəkkürünün və qanadlı təxəyyülünün məhsulu kimi ərsəyə gəlir. Hadisə və problem ilk növbədə onun diqqətini cəlb edir, yaradıcılığına rəvnaq qatır və şəxələndirir. Sənətkar hər hansı bir əsəri ədəbiyyatşünaslığın tələbləri əsasında, söz sənətinin səciyyəvi cəhətlərini nəzərə almaqla qələmə alır. Bədii əsər yaranana qədər söz sənətinin müxtəlif mərhələlərini qət edir. Bədii əsərin yaranmasında yazıcının müşahidələri, ümumi dünyagörüşü və həyata baxışları, siyasi əqidəsi, ətraf aləmdə baş verən proses və hadisələri dərk etməsi, analiz və təhlilləri, əldə etdiyi qənaətlər və s. məsələlər əhəmiyyətli rol oynayır. Başqa tərzdə desək, obrazlı mətnlərin cövhəri və mayası müşahidələrdən qaynaqlanır. Məhz müşahidələr həyat hadisələrinin bədii şəkllə düşməsində başlıca rol oynayır. Çünki əsərin mövzusu müşahidələr əsasında formalaşır, mövzunun özü isə obrazlı mətni hasilə gətirir. Mövzu seçimi bədii əsərin əmələ gətirilməsi üçün ilk mərhələ sayılır. Ədəbiyyatşünaslıqda mövzuya verilən təriflər, demək olar ki, eynidir. Mövzu yazıcının müəyyən ideya-siyasi cəhətdən seçib, əsərində işıqlandırdığı həyat hadisəsi [3, s. 115] kimi xarakterizə edilir. Mövzu - yazıcının ictimai şüurunda həyatın inikası deməkdir [4, s. 86]. Ədəbi əsərlərin məzmununu aktuallıq, tarixilik, ictimailik və s. cəhətlərdən təsnifatlandırılır.

Müəyyən bir cəmiyyətdə yaşayan və fəaliyyət göstərən yazıçı nəinki həyat hadisələrinin müşahidəçisi, həm də onun aktiv və ya passiv formada iştirakçısına çevrilir. Bu və ya digər mühtidə ədəbi fəaliyyətlə məşğul olan yazıçı müxtəlif hadisələrin şahidi olur, müxtəlif insanlarla qarşılaşır, onlarla qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərdə olur. Bütün bu faktlar yazıcını təsirləndirir. Hadisələrin hamısı ona eyni dərəcədə təsir bağışlamaya bilər. Yazıçı hadisələrdən müxtəlif şəkildə təsirlənir, nəticə və qənaətlər çıxarır. Müşahidələri əsnasında o, diqqətini daha çox çəkən fakt və hadisələri bədii əsər üçün obyekt olaraq seçir, hadisələrin təfərrüatları və elementləri onun materialına çevrilir. Məsələn, görkəmli dramaturq C.Cabbarlının əksər dram əsərlərinin ("Bakı müharibəsi", "1905-ci ildə" və s.) və şeirlərinin mövzusu yaşadığı dövrlə birbaşa əlaqəli olmuş, həmin zamanın güzgüsünə dönmüş və baş verən hadisələr əsərlərinin məzmununu formalaşdırmışdır. Böyük sənətkar tarixi əsərlərində ötən yüzilliyin əvvəllərində Bakının mənfur bolşevik-daşnak işğalından azadlığı uğrunda misilsiz şücaət və fədakarlıq göstərmiş Nuru paşanın bədii obrazını yaratmış və ədəbiyyat tariximizdə ilklərdən birinə və birincisinə imza atmışdır. Qələmə aldığı hadisələrin birbaşa şahidi olmuş C.Cabbarlının bir sıra əsərləri bədii məziyyətdən əlavə, həm də tarixi sənəd əhəmiyyəti daşıyır.

Yaxud da M.İbrahimovun 1940-cı illərdə qələmə aldığı hekayə ("Cənub hekayələri", "Qorxulu səs", "Zəhra", "Mələk", "Qaçaq" və s.), roman və povestləri ("Gələcək gün", "Güləbətin", "Xosrov Ruzbeh" və s.) Cənubi Azərbaycan mövzusunda həsr olunmuşdur. "Gələcək gün" romanında yazıçı baş qəhrəman Firudin və digər obrazların təmsalında ötən əsrin 40-cı illərində İranda baş verən ictimai-siyasi proseslərə, əhəlinin güzəranına, məişət qayğılarına və s. aktual məsələlərə münasibət bildirir. Əsərdə hadisələr inandırıcı və real, maraqlı və təsirli təsvir olunur. Çünki M.İbrahimovun özü baş verənlərin canlı şahidi olmuş, bu səbəbdən gerçək tarixi proseslər və təsvir olunan şərait bədii əsərdə onun obrazlı təfəkkürü ilə çulğalaşmış, düşünlər açılmış, mürəkkəb proseslər incəldilmiş, sadə və anlaşıqlı dillə izah olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, müəlliflərin cərəyan etmiş hadisə və proseslərə şahidlik etməsi problemin bədii əsərdə canlı və təbii, inandırıcı və yüksək səviyyədə əksini, həm də həllini tapmasına yardım edir. Necə ki, biz bunu müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında müşahidə edirik. SSRİ-nin dağılması ilə ölkəmizdə baş verən ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi proseslər şair və yazıçıların əsərlərinin ideya xəttinə və baş mövzusunda çevrildi. Tarixi proseslər bədii əsərlərin mövzu dairəsinin genişlənməsinə və çeşidlənməsinə şərait yaratdı.

Bədii əsər obrazlı təfəkkürün məhsuludur [3, s. 60]. Obrazlı təfəkkür bədii əsərin yaranmasında, onun qəlibinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Obrazlı təfəkkür bədii əsərin mayasını təşkil edir. Obrazlı təfəkkür bədii əsəri şəxələndirir, ona rəng verir, yeni həyat qazandırır. Bədii əsərin kamil sənət nümunəsi olmasında obrazlı təfəkkürün payı və rolu ölçüyəgəlməzdir. Bu kontekstdə müəllifin obrazlı təfəkkürünün çəkisi və keyfiyyəti məsələsi müzakirə predmeti olur. Obrazlı təfəkkürlə bağlı olan bədii əsərdə yazıcının fikir və düşüncələri, hiss və həyəcanları, emosiyaları bədii biçimdə öz əksini tapır. Sadalanan xüsusiyyətlər obrazlı təfəkkür vasitəsilə biruzə verilir. Bədii əsərin məzmununu müəllif tərəfindən ya real həyatdan götürülür, ya da onun obrazlı təfəkkürünün, qanadlı təxəyyülünün məhsulu olur. Real həyat materialları bədii əsərin məzmununun formalaşmasında aparıcı rol oynayır və müəllifə düşünmək, təsir və təhkiyə etmək üçün geniş imkanlar açır.

Əsərin məzmununu müəllif tərəfindən gerçək olmayan, lakin ondan qaynaqlanan yazıcının təxəyyülünə uyğun başqa şəkildə də verilir. Əsasən, bədii əsərlərin məzmununu gerçək həyat əhvalatları ilə yüklənir. Müəllif keçmişdə baş vermiş tarixi hadisələri, dövrün tanınmış simalarını və şəxsiyyətlərini tarixi həqiqətlərə uyğun qələmə alsada, çox zaman keçmiş bədii əsərdə öz baxış tərzinə uyğun təsvir edir. Tarixi keçmiş oxucuya birbaşa və ya dolay yolla, dərk etdiyi tərzdə təqdim edir. Hər müəllifin eyni tarixi gerçəkliklərə münasibəti və baxışı biri digərindən fərqlənir. Buna səbəb onların real həyata, cəmiyyətdə və tarixi keçmişdə olanlara özünəməxsus baxışlarının mövcudluğudur. Müəllifin tarixi həqiqətləri əks etdirən

¹⁰⁷ Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası və metodologiyası ixtisaslaşmasının magistrantı

əsərlərinə baxış tərzinə görə bir-birindən fərqlənir. Bu fərq özünü müxtəlif dövrlərdə yazılmış oxşar məzmunlu əsərlərdə açıq-aşkar biruzə verir. Məsələn, Ə. Haqverdiyevin “Ağa Məhəmməd şah Qacar” və S. Vurğunun “Vaqif” əsərlərini bu cəhətdən müqayisə etmək olar. İlk növbədə nəzərə alaq ki, hər iki əsərdə eyni dövr, qismən eyni qəhrəmanlar və hadisələr təsvir edilir. Hər ikisində Ağa Məhəmməd şah Qacarı Zaqafqaziyaya hücumu mərkəzi yerdə tutur. Qacar şahı Ə. Haqverdiyevin, Vaqif isə S. Vurğunun baş qəhrəmanı olaraq seçilmişdir. Əsərlərin adı onun süjet xəttinə və məzmununa, əsas qəhrəmanların kimliyinə işarə xarakteri daşıyır. Birinci əsərdə Ağa Məhəmməd şah böyük bir hökmdar təmsalində daha çox müsbət şəxsiyyət kimi xarakterizə olunur. Onun mənfi xüsusiyyətləri geniş işıqlandırılmır. Bu cəhət isə müəllifin baş qəhrəmanını ideallaşdırmaq, nöqsansız və ya az nöqsanlı kimi səciyyələndirməsindən irəli gəlir. Həmin əsərdə şair Vaqif xatırlanmır. Lakin S. Vurğun yaradıcılığının zirvəsi və şah əsəri hesab olunan “Vaqif” dramında baş obraz ucaldırılır, onun simasında yurdsevərlik, millilik, xalqa bağlılıq kimi gözəl və nəcib əxlaqi sifətlər təlqin olunur. Qacar şahı isə əksinə müstəbid, xudbin və amansız surət kimi xarakterizə edilir. S. Vurğunun “Vaqif”-ini Y. V. Çəmənzəminlinin “Qan içində” adı ilə tanınmış “İki od arasında” romanının baş qəhrəmanı ilə müqayisə edə bilərik. Qarabağ xanlığının tarixindən bəhs edən əsərdə Y. Vəzir Vaqifi eşikağası vəzifəsində mahir və uzaqgörən diplomat, vətənpərvər şəxsiyyət kimi təsvir etmişdir. O, S. Vurğundan fərqli olaraq, Vaqifin simasında Vətəninin, el-obasının gələcəyini, xalqın xoş güzəranını düşünən təəssübkeş və sədiq siyasətçi obrazını yaratmışdır. Y. V. Çəmənzəminli Vaqifi bir dövlət xadimi, S. Vurğun isə istedadlı şair kimi böyük rəğbətlə xarakterizə etmişlər. “İki od arasında” romanının sonunda baş qəhrəman edamə məhkum edilir, digər əsərdə isə öz mürşədləri ilə əsərlərin fəvqündə zamansızlaşır.

Ədəbiyyatşünaslıqda əsərin ideya və mövzusu bir-biri ilə sıx əlaqədə götürülür. Onları bir-birindən ayrı təsvir etmək çətindir. İdeya və mövzu əsərin nüvəsini təşkil edir və onu istiqamətləndirir. Əsərdə baş verən proses və hadisələr ondan qaynaqlanır və müəyyən meyillər üzrə qollara ayrılır. Mövzu həm də yazıcının təcrübəsindən yaranır, həyat tərəfindən təlqin olunur. Həyat həqiqətləri müxtəlif dünyagörüşlü və xarakterli personajların təmsalində mövzu ətrafında birləşdirilir. Müxtəlif məzmunlu mövzular yazıcının maraq dairəsində ola bilər, lakin insanlar üçün ən gərəklisi və ən aktual məsələ əsərin mövzusu üçün seçilməlidir. Həmin mövzu tipik və səciyyəvi həyat faktlarını özündə toplamalı və inikas etdirməlidir. Bununla məzmun tipikləşir, ümumiləşir və səciyyəvilik qazanır. M. Rəfilinin təbircə desək, yazıçı hər şeydən əvvəl özünün və mənsub olduğu ictimai təbəqənin maraqlandığı həyat hadisələrini əks etdirir. Bir əsərə başlamadan əvvəl o, nə təsvir etmək, nə üçün bunu təsvir etmək istədiyini aydınlaşdırır, yəni mövzu təyin edir. Beləliklə, mövzu - ədəbi əsərdə verilən tipik hadisə, tipik şəxsiyyət və tipik duyğulardır [4, s. 83]. Məsələn, M. F. Axundovun “Hacı Qara” komediyasının məzmunu xəsisliyin, C. Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərinin mövzusu cəhalətin, xurafatın, din pərdəsi altında mövhumatın və bəd əməllərin tənqidi, S. Rəhimovun “Mehman” povestində hüququn aliliyinin, qanunçuluğun, qanun qarşısında bərabərliyin, şərefli və ləyaqətli yaşamağın aşılınması, lirik şair M. Müşfiqin “Yenə o bağ olaydı” şeirinin mövzusu saf və ülvəi məhəbbətin tərənnümü, qürbətə qəlbi daim Azərbaycanla çağlamış A. İldırımın şeirlərinin mövzusu Vətən sevgisi və yurd nisgili idi.

Hər bir ədəbi əsərdə yazıçı həyat həqiqətlərini dərk edir, onları dəyərləndirir və ümumiləşdirir, fakt və hadisələri qavrama və baxış bucağından müxtəlif təsviri yollarla əks etdirir. Nəticədə bədii əsərlərdə bir tərəfdən konkret məkan, zaman, dövr və cəmiyyət barədə, digər tərəfdən isə müəyyən insanlar, onların yaşam və davranış tərzləri, fəaliyyətləri, hiss və duyğuları, fikir və düşüncələri haqqında təsvirlər formalaşır. Bədii əsərlərdə bütün bunlar dialektik vahid yaradır, biri digərini tamamlayır. Məsələn, C. Cabbarlının “Sevil” pyesində qadın azadlığı, qadınların mənəvi təkamülü, maariflənməsi, elmə və biliyə yiyələnməsi, istehsalatda və cəmiyyət həyatında fəallığı, gözüaçaqlığı və bəsirətliliyi inikas olunmuşdur. Əsərdə həm də köhnə ilə yənin mübarizəsi təsvir edilir. Bunu dramın qəhrəmanlarının (Sevil, Balas, Gülüş, Atakişi, Babakişi və s.) fəaliyyətində də aydın izləmək olur. Bu cəhətdən onlar təmsil etdikləri cəhətlərə görə iki qrupa ayrılırlar. Pyesdə real həyat faktlarına istinad edən sənətkar baş qəhrəmanı Sevilin və məsləkdəşlərinin simasında öz mütərəqqi fikir və düşüncələrini təlqin edir. Əsərin mövzusu realılıqla yaxından səsləşir, təbiilik və dolğunluq qazanır. Obrazlar konkret və cəmiyyətdə mövcud olan oxşar tipli insanların ümumiləşmiş siması kimi cəmləndirilir.

Bədii əsərlərin dərk olunmasında şagirdlərin yaş və bilik səviyyələrinin rolu böyük əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, kiçik yaşlı şagirdlərin diqqətini daha çox əsərin məzmunu, sujet xəttinin inkişafı, hadisələrin xüsusiyyətləri, oxuduğunu yaxşı anlamaq çəkdiyi halda, orta yaşlı şagirdləri əsərdəki surətlərin xarakteri, yuxarı sinif şagirdlərini isə əsərdə qaldırılan problemlərin bədii həlli, nəticəsi və s. maraqlandırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əhmədov C. Ədəbiyyat tədrisi metodikası. Bakı: Bakı Universiteti, 2007.
2. Əliyev R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Mütərcim, 2008.
3. Mir Cəlal, Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Çarşıoğlu, 2005.
4. Rəfil M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı: API, 1958.
5. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri: IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.

Açar sözlər: bədii əsər, bədii təfəkkür, mövzu, ideya, problem, təhlil

Key words: artistic work, artistic thinking, topic, idea, problem, analysis

Ключевые слова: художественное произведение, творческое мышление, тема, идея, проблема, анализ

Features of the idea-theme of the work of art and presentation of these characteristics in high school textbooks

Summary

The processes occurring in the society and the truths of life are visualized in artistic works. A work of art is created as a product of the writer's artistic thinking and winged imagination. Incidents and problems first of all attract his attention,

stimulate and diversify his creativity. In the creation of a work of art, the writer's observations, general outlook and outlook on life, political beliefs, understanding of the processes and events occurring in the surrounding world, analysis and analysis, conclusions reached, etc. issues play an important role. It is the observations that play the main role in the artistic formation of life events.

Особенности идеи-темы художественного произведения и представление этих характеристик в учебниках средней школы

Резюме

Процессы, происходящие в обществе, и реальные события жизни находят отражение в художественных произведениях. Произведения искусства создаются как продукт художественного мышления и крылатого воображения писателя. Имеющие в реальной действительности прежде всего привлекают его внимание, стимулируют как его воображение, так и разнообразят его творчество. В создании художественного произведения учитываются наблюдения писателя, общее мировоззрение и взгляды на жизнь, политические убеждения, понимание процессов и событий, происходящих в окружающем мире, анализы и выводы в конечном итоге в содержании его произведений. Эти наблюдения играют главную роль в художественном оформлении жизненных событий, привлеченных к изображению.

Rəyçi: prof. N.Məmmədov Tağısoy